

Vapaan todistusteorian merkitys oikeudenkäynnissä erityisesti hyödyntämiskiellon näkökulmasta

1. Aluksi

Olen usein sanonut sinulle, että kun olemme poistaneet kaikki mahdottomat selitykset, sen mitä jää jäljelle, vaikka se vaikuttaisikin epätodennäköiseltä, täytyy olla totuus. Näin totuudesta rikosasiassa sanoi Sherlock Holmes Conan Doyleen kulttimaineeseen kiirineessä tarinassa vuodelta 1888. Kyseessä on holmesilainen virhepäätelmä. Se ilmenee, kun jonkin selityksen uskotaan olevan totta sillä perusteella, että vaihtoehtoiset selitykset ovat mahdottomia. Ne suljetaan pois yksi kerrallaan, mutta samaan aikaan kaikkia vaihtoehtoisia selityksiä ei edes tiedetä.

Mikä sitten on totuus oikeudenkäynnissä? Millaiseen teoreettiseen viitekehukseen totuus kietoutuu, ja miten se ilmenee suomalaisessa siviili- ja rikosprosessissa?

Todistusteoria on oikeusjärjestelmän osa, joka selittää tuomiovallan käyttöä ja luo perustan positiiviselle todistusoikeudelle. Todistusteoria kattaa altaassa merkityksessä periaatteet, joiden nojalla todistelun tulos punnitaan. Laajassa merkityksessä todistusteoriaan kuuluvat myös niiden tiedonlähteiden valinta, joille punninta suoritetaan. Tällainen todellisuus on objektiivista ja olemassa havainnoitsijasta riippumatta, jolloin totuudesta saadaan tietoa noudattamalla määriteltyä prosessia. Todistelun tarkoituksena on selvittää totuus eli se, mitä todella tapahtui.

Päästyämme totuuskäsityksestä ja todistusteoriasta perille meidän on tärkeää tunnistaa myös oikeudelliset rajoitteet totuuden saavuttamiselle. Näistä keskeisin on hyödyntämiskielto.

Oikeudenkäymiskaaren (4/1734, OK) 17:1:n mukaan asianosaisella on oikeus esittää haluamansa näyttö asian tutkivalle tuomioistuimelle. Tuomioistuimen on esitettävä todisteita ja muita asian käsittelyssä esiin tulleita seikkoja harkittuaan

* Niina Kallio-Nordlund, OTT. Lectio praecursoria Lapin yliopiston oikeustieteiden tiedekunnassa 31.1.2025 pidetyssä väitöstilaisuudessa, jossa kirjoittaja puolusti väitöskirjaansa Vapaan todistusteorian merkitys oikeudenkäynnissä erityisesti hyödyntämiskiellon näkökulmasta. Lektio esitetään tässä vähäisin muutoksin.

päätettävä, mitä asiassa on näytetty tai jäänyt näyttämättä. Tuomioistuimen on perusteellisesti ja tasapuolisesti arvioitava todisteiden ja muiden seikkojen näyttöarvo vapaalla todistusharkinnalla. Tämä säännös sisältää todistelua oikeudenkäynnissä koskevan prosessioikeuden osan, todistusoikeuden, keskeiset oikeusperiaatteet: vapaan todistelun ja vapaan todistusharkinnan. Ne yhdessä muodostavat vapaan todistusteorian. Kuitenkin niihin molempiin on kirjattu jatkoksi lause ”jollei laissa toisin säädetä”.

2. Tutkimustehtävä

Tutkimuksessani vastaan kysymykseen, millainen merkitys vapaalla todistusteorialla on oikeudenkäynnissä erityisesti hyödyntämiskiellon näkökulmasta. Kysymystä voidaan lainopillisesti lähestyä usealla tavalla: oikeuden monitasomalliin peilaten, vapaan todistelun ja vapaan todistusharkinnan lakisääteiseen poikkeamismahdollisuuteen kytkeytyvällä oikeussääntöjen systematisoinnilla ja näiden rajoitusten, viime kädessä hyödyntämiskieltoon johtavien kieltonormien, tulkitsemisella. Tällöin oikeudet ja velvollisuudet kieltäytyä todistamasta eli todistamiskiellot ovat merkityksellisiä sekä sisällöltään että normiluonteeltaan. Lähtökohtaisesti jokaisella on todistamisvelvollisuus. Tavoitteena todistajan kuulemisessa on totuuden selvittäminen.

Vapaa todistusteoria kuuluu oikeuden syvärakenteeseen. Sen tausta löytyy roomalaisesta oikeudesta. Toisaalta muodolliset, lakisäänteiset ja vapaat todistusteorialat muodostavat kehitysjatkumon, jossa oikeudenkäynnin totuuskäsitys on muuttunut todistusteorian kehittymisen myötä.

Todistusoikeudellinen osaaminen on tärkeässä roolissa paitsi tuomarien myös kaikkien tuomioistuimissa toimivien lakimiesten ammattitaidossa. Vapaa todistusteoria on varmistanut myös leivän usean lakimiehen pöytään: vapaan todistelun on katsottu vaativan useimmiten avustajan käyttämistä oikeudenkäynnissä ja vapaan todistusharkinnan toimittaminen tuomarien lainoppineisuutta. Kysymys on eittämättä yksi ammattikuntamme keskeisimmistä opeista. Oikeudenkäymiskaaren todistelusäännökset uudistettiin vuonna 2016, minkä jälkeen tarve lainopilliselle tutkimukselle on ilmeinen. Uudistuneen sääntelyn analysointi ja tulkinta on juuri nyt ajankohtaista, kun oikeuskäytäntöä on ennätänyt syntyä.

Tutkimukseni jakautuu oikeusteoreettisesti sävyttyneeseen yleiseen osaan ja lainopilliseen erityiseen osaan. Teoreettisen osan johtopäätöksenä muodostui ymmärrys hyödyntämiskiellon ja näytönarvioinnin rajapinnasta, joka kiinnittyy vapaan todistusteorian perustavanlaatuisiin elementteihin ja vaikuttaa käytännön ratkaisutoimintaan.

3. Vapaan todistusteorian merkityksestä hyödyntämiskieltoproblematiikassa

Vapaa todistusteoria ei ole mielivallan väline, eikä sen hengessä voi hyväksyä laittomuuksia todistelussa. Lauri Hormia on jo ennen nimenomaista hyödyntämiskieltoääntelyä päätenyt tähän rajaukseen todeten lisäksi, että vapaa todistusteoria on luulotellun täydellisen hyödyntämismvapauden puoltajana arvoton. Vapaa todistusteoria ilmeneekin konkreettisimmin oikeudenkäynnissä rajoitustensa kautta. Niitä ovat todistelun luotettavuuteen, tuomarin yksityisiin tietoihin, prosessiekonomiaan, osapuolten kuulemiseen, perus- ja ihmisoikeuksiin sekä salassapitointresseihin perustuvat oikeudelliset todistelun rajoitteet. Erilaiset kieltonormit sekä rajoittavat että ohjaavat vapaata todistelua, jolloin se näyttäytyy ankaramuotoisena.

Erityisessä osassa tutkittaviksi rajoituksiksi olen valinnut oikeudenkäynnissä hyödyntämiskieltoseuraamukseen johtavat rajoitukset, koska ne estävät vapaan todistusteorian tavoittelemaa aineellisen totuuden saavuttamista rajaamalla koko todisteen oikeudenkäynnin ulkopuolelle ikään kuin sitä ei olisi koskaan edes ollut olemassa. Näin on tehtävä myös tilanteessa, jossa tuomari on jo nähnyt todisteen ja tutustunut siihen. Kiinnostavaa onkin, mitä prosessinulkoisia tavoitteita nämä säännökset toteuttavat. Mitkä reaalielämän seikat on asetettu oikeuselämän seikkoja arvokkaammiksi? Esimerkiksi yksityis- ja perhe-elämän tai tiettyjen salaisuuksien suojaaminen ja kiduttamisen kieltä asettuvat tarkastelussa totuutta tärkeämmiksi intresseiksi, joiden perusteella hyödyntämiskielto voidaan asettaa.

Vapaa todistusteoria on monitasoinen ilmiö. Se on teoria ja todistus-oikeuden perusta, mutta sen sisältö kiteytyy periaateluonteisiin normeihin. Vapaa todistusharkinta on ajatusprosessi, jota ei säännellä laissa. Kuitenkin vapaa todistelu on runsain oikeusohjein säänneltyä menettelyllistä todistus-oikeutta rajoitustensa osalta. Oikeuden teoriatasolla vapaa todistusteoria on rajaton, koska todistus-oikeuden järjestävänä teoriana se ei rajaudu muihin samantasoisiin teorioihin. Se ei ota kantaa rajoittamisen mahdollisuuteen. Sen sijaan vapaan todistusteorian käytännöllinen sisältö on jo rajoiltaan tai rajoituksiltaan heikommassa asemassa. Tällöin todistelumenettelyn vapauden kohdistuvat rajoitukset vaikuttavat välillisesti myös todistusharkintaan.

Laillisen oikeudenkäyntiaineiston määrittäminen on viime kädessä todistusharkinnan alkuvaiheessa tehtävä operaatio, jossa viimeistään on suljettava hyödyntämiskielloilla todiste näytönarvioinnin ulkopuolelle. Hyödyntämiskielto ovat vapaan todistusteorian reunaehdot, eivät vastaan puhuvia argumentteja. Kuitenkin on selvää, että jos hyödyntämiskielto on olemassa ja se asetetaan, ei vapaa todistusharkinta oikeuta miltään osin käyttämään tällaista todistetta.

Näytönarvioinnin ja hyödyntämiskiellon rajapinta kulminoituu oikeuskäytännöstä tunnistettuun ilmiöön, joka on nimetty kolmella eri käsitteellä: tukitodistelun vaatimukseen, liukuvaan hyödyntämiseen ja yksin tai pääasiassa -doktriiniin, joilla tarkoitetaan näytön arviointiin liittyviä sääntöjä. Rajapinnan osalta ongelmana ilmiöissä on ensiksi se, rajoittavatko ne vapaata todistusharkintaa kielletyllä tavalla oikeussääntöinä. Toiseksi kysymys voi olla myös hyödyntämismääräyksen ja näytönarvioinnin sekoittumisesta laittomasti hankitun todisteen tilanteesta.

Onkin tärkeää hahmottaa, miksi näytönarvioinnin ohjaaminen ennakkopäätöksillä eroaa tai ainakin sen pitäisi erota oikeuskysymysten ratkaisemisesta. Näytönarviointi on epistemologinen, ei normatiivinen kysymys. Se perustuu kunkin tapauksen erityispiirteisiin, eikä sille voida asettaa yhtenäisiä sääntöjä. Vastavuoroisesti oikeusohjein rajoittamisessa vapaan todistusharkinnan osalta kysymykseen tulee näyttökynnyksestä ja hyödyntämiskielloista säättäminen, ei yksittäisten todisteiden näyttöarvon määrittäminen. Näytön vahvuuden ja näyttökynnyksen ylittämisen rajaa on haastavaa erottaa, koska ne molemmat tapahtuvat samassa todistusharkinnassa, jossa myös todistusharkinnan vapauden ja näyttökynnyksen yleisen oikeudellisen sitovuuden välillä on jännite.

Tutkimuksessa vapaa todistusteoria on esitetty hyödyntämiskiellon näkökulmasta, mikä on edellyttänyt ilmiön oikeusteoreettista ja oikeuskulttuurista tarkastelua oikeudellisen ratkaisun teorian tuottamin johtopäätösin oikeuden pintatasolla. Keskiössä ovat oikeuslähdehierarkkiset normi- ja argumentaatioteoreettiset mallit, jotka kytkeytyvät vapaan todistusteorian ihanteeseen aineellisesta totuudesta rajoittuen kuitenkin prosessitodellisuuteen. Tällaisen monitasomallin päätelmänä voidaan todeta, että oikeusjärjestelmän perustana olevat arvot heijastuvat hyödyntämiskieltoon.

4. Hyödyntämiskiellon asemointi

Hyödyntämiskielto on käsitteenä sekä oikeudellinen ilmiö eli seuraamus että kieltonormi, joka suojaa oikeusjärjestystä ja todisteiden hankkimisen laillisuutta. Oikeudellisena ilmiönä hyödyntämiskielto rajoittaa vapaata todistelua ja vapaata todistusharkintaa ja osin aineellisen totuuden arvoperiaatteen toteutumista. Hyödyntämiskielto seuraamuksena voidaan määrittää tavoitteen ja tarkoituksen kautta. Sen tavoitteena on palauttaa oikeudenkäynnin menettelyllinen tasapaino ja oikeudenmukaisuus sekä suojata jo loukattu oikeus. Hyödyntämiskielto pyrkii täyttämään nämä tavoitteet yksinkertaisesti poistamalla sanotun loukkauksen vaikutukset oikeudenkäynnistä sulkemalla todiste kokonaan päätöksenteon ulkopuolelle.

Toisaalta hyödyntämiskiellon tarkoitus on myös täyttää oikeusvaltion velvoitteet ja reagoida kiellon vastaiseen menettelyyn jälkikäteen. Näin se takaa yksilön oikeutta lailliseen ja oikeudenmukaiseen oikeudenkäyntiin. Hyödyntämiskielto vahvistaa oikeusnormien pysyvyyttä ja parantaa oikeussääntöjen ennustettavuutta. Mikäli todiste ei ole säädetty kielletyksi eikä sen hankkiminen ole ollut laitonta, osapuolen on voitava luottaa siihen, että se huomioidaan ratkaisussa. Hyödyntämiskieltoa ei siksi pidä korvata vähentämällä todisteen näyttöarvoa tai rikosasiassa lieventämällä tuomittavaa rangaistusta. Tällaiset myönnytykset eivät korjaa tehtyä oikeudenloukkausta.

Vastavuoroisesti jos tuomioistuin ei aseta todistetta hyödyntämiskieltoon, sen näyttöarvo arvioidaan normaalisti. Tämän vuoksi olen systematiikan selkeyttämiseksi määrittänyt todistamiskieltojen normiluonnetta ja tarkastellut niitä mahdollisina ja ehdottomina kieltoina. Kun vapaa todistelu on pääsääntö, hyödyntämiskieltoon johtavan säännöksen tulkinnan tulisi olla ennemminkin suppeaa ja hyödyntämistä puoltavaa, mutta on tilanteita, jolloin kiellolla suojeltavan oikeushyvän luonne voi vaikuttaa tulkintatilanteessa laajentavasti. Näin on esimerkiksi itsekriminointisuoja loukkaavien todisteiden osalta, jolloin haastavia tulkintatilanteita voi aiheutua kuultavan vaikenemis- ja valehteluoikeuden laajuudessa tai roolimutoksissa.

5. Lopuksi

Tutkimusintressissäni oli vallitseva oikeus, enkä ole myöskään havainnut erityisiä säädösuutostarpeita vaan totean, että OK 17 luvun uudistus vaikuttaa varsin onnistuneelta. Sen sijaan eräät tutkimukseni johtopäätökset avasivat uusia tulokulmia.

Kansainvälisen rikollisuuden määrä ei liene vähenevä ilmiö. Tällöin myös valtioiden rajat ylittävä todisteiden hankkiminen arkipäiväistyy. Vaikka todistelun vapaus on perustavanlaatuinen arvo ja periaate, on se viety paikoin hyvin pitkälle oikeuskäytännössä. Korkeimman oikeuden ratkaisussa 2023:14 arvioitiin lainvastaisesti hankitun todisteen hyödyntämistä rikosasian oikeudenkäynnissä. Ratkaisussa sallittiin hyödyntämiskiellon yleissäännöksen mukaisen kokonaisu-harkinnan seurauksena sellaisten syyllisyyden osoittamiseksi keskeisten todisteiden hyödyntäminen, jotka oli hankittu ulkomaisen viranomaisen, FBI:n, menettelyllä. Se ei ollut pelkästään täysin laiton vaan kotimaisessa sääntelyssä yksityishenkilön suojaksi asetetut oikeussuojatakeet täysin sivuuttava.

Vaikka hyödyntämiskiellon tarkoitus ei ole viranomaisen lainvastaisen toiminnan sanktiointi, meidän ei pitäisi muodostaa sellaista vastakohtaispäätelmää,

että todisteita voisi hankkia tietoisesti lainvastaisesti tai jopa rikollisesti menettellen ilman huolta niiden hyödyntämiskelvottomuudesta.

Voisimmeko hyväksyä vastaavat kotimaisen esitutkintaprosessin mukaisesti laittomat pakkokeinot todisteiden hankinnassa, jos hankinnan olisi tehnyt Suomen poliisi? Jos emme, miksi hyväksymme menettelyn ulkomaisen viranomaisen tekemänä? Entä missä menee hyödyntämiskelvottomuuden raja, joka suojaa yksityishenkilöitä laittomilta todisteiden hankintatavoilta? Myös kysymys vakavan rikollisuuden paljastamisen ja yksityiselämän suojan välisestä jännitteestä on ajankohtainen, kun perustuslaissa (731/1999) säädettyyn kotirauhan suojaan ja luottamuksellisen viestin salaisuuteen kohdistuvia muutostarpeita parhaillaan selvitetään oikeusministeriössä. Tällä työllä on kytkeä myös hyödyntämiskieltoon. Oikeudenloukkauksen vakavuus hälvenee, jos suojattavaa oikeutta kavennetaan.